

CLASS - 6

Nagaland Heritage Studies

AO

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 6

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Nagaland Heritage Studies - CLASS-6

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworks^{TM} NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

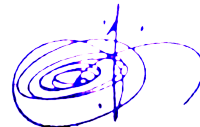
N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

OKILA

State Council of Educational Research and Training (SCERT) Nagaland:Kohima
ajanga, Nagaland nung aliba kin balala nübur ajak otsü, sobaliba aser libaliru zülua
kaketrijusanger nem züngdaksütsü maparen inyaka aroba asoshi pelaba shisemer.

Department-i asüngdangba ama Class 6 kaket (Manuscripts) zünga tang tamshidak
Ao oshi zülumen (Spelling) nung temelenshitsü ajitetba tashi melenshitsüogo.

Iba kaket nung kechisa zülua ali (Contents) itemji Department-i parnok mulungba
zülu asünung yangji Ao Senden Literature Board shilem kecha mali.

(I. TEMJEN TZÜDIR)
Secretary, ASLB

KETA ALIBATEM

Tapak

1. Taküm Nükmen	1
2. Adianu Ana	3
3. Akhi Mapang Yimtsüng Nung Yimsüsüba- I	8
4. Keyi Tanela Aketba Nisung (Phom tar nunger otsü)	14
5. Football Asayar Mongin	17
6. Naga Nunger Dak Temeim Aketba	22
7. Akhi Mapang Yimtsüng Nung Yimsüsüba- II	27
8. Kü Shisashidak Riju	31
9. Naga Nunger Sütakba Yimya	34
10. Benba Chichiba Shisatsü Anguba Tetenzükdak	38
11. Aria Bilemba Mongozünu Dong (Zeliang tar nunger otsü)	43

TAKÜM NÜKMEN

Tangazüksü nükjidong

1. Tarendak meli-i sangroji züngtettsü.
2. Sangro nung aliba ojang aser oren tasentem angazüka anogo shia jembishinü nung amshitsü.
3. Tesayur aser külem pur den pei tangatetba lemtettsü.
4. Sangro aser sangro zülur indang pei tebilemba shitettsü.
5. Sangro dak sentak tasüngdangbatem langzütettsü.
6. Sangro nung aliba osang koba shisa aser mangdang tajung ajanga alima nung temelenshi tajung bener arutettsü angazüksü.
7. Pei taküm nung yimya aser mapa tajung amshia inyaktettsü.
8. Alima rangben ajungtsü khuret abentsü.

Chubar kini par teti chubatsü imlar,
Meshimetsürtemi anogodok par tepok asüngtsü bilemer,
Waluniri pei nübur ajungtsü asadanger,
Nokinketeri par lima wazüka ayutsü meranger,
Süra kü nükmen kechi aser kong lir?

Wabong tajung kümnüri anogodok shisadanger,
Iba dak tali watsü tajung kümnüri teshisadangba,
Jenokdak ki ka yanglutsü sabisayangba medem,
Taküm ka aotsü lenmang renemtsü asadangtsüla,
Süra kü nükmen tejangja kar.

Tarutsü anogo aser mapang indang shibai shitet?
Hau, sünglung mulungbo meteter aser angur,
Ano mapa ajanga nisung kaji shibar shiteter,
Anepdang yimyai anogo tia sayur ta lirji,
Tanü kü nükmeni asüng kü tia yangertsü.

Kilangki ka yanglutsü asoshi küm ka shisadanger,
Yimti ka yangertsü asoshibo küm ter asadanger,
Alima ka ajungtsü aser yangertsübo kechi nüngdaker-
Kü nükmen nung alima amendaka kar,
Taküm nükmen ulushia shisa kaa yangludi.

I. Temjen Tzüdir

Iba sangro ya tanü putu lanur aika nükjidong tejangja ka makai nemzütepba ajiteta kechi südir süaka taküm shiaji tamendakdak nükmen tajung kaka yur, maparen ajak nung kanga shisadanga aser nentaka inyaksü sayur. Yamaji lanur tazünger shiai inyaktetra takok aser temoatsüji taküm ka nung teti kar ta angatetdaksür.

OJANG RATET

1. Nükmen : Tamendakdak.
2. Walunir : Tanishir.
3. Jenokdak ki : Asen aliba ki.
4. Kilangki : Takar ki, ki tulu aser tajung.

TEINYAKTSÜ

A. Sangroji kensü ola shitak adoka züngdakjang.

Tamasa kaketshir ajak külemi sangroji züngdakjang. Iba sülen nisung ka ka züngdakjang.

B. Tasüngdangbatem langzüang:

1. Sangro züluri taküm ka aotsü lenmang kechi den medemdanger?
2. Chubar kin, meshimetsürtem, walunir aser nokinketer taküm nungi kechi imlar?
3. 'Taküm Nükmen' sangro nung süng lung kechi den medemdanger?
4. Kechiba asenoki asen Taküm Nükmen ulushitsüla?
5. Sangro zülur asoshi alima ka ajungtsü aser yangertsü asoshi kechi nüngdaker?
6. 'Taküm Nükmen' sangro nung koba orentem ajanga sangro züluri alima ajungtsü indang bilemer ta sayur?

C. Shitak asü tai langzüang.

1. Tanü nai kechi prok, tarutsü nung nai aji arotsü._____
2. Nisung ajaki chuba mesüra walunir mesüra nokinketer akümtsü merangtsüla._____
3. Pei taküm lenmang renemtsü asoshi kümdanga shisadangtsüla, saka jenokdak ki ka yanglutsü asoshibo aji menügdaker._____
4. Alima ajungtsü aser yangertsü asoshi taküm nükmen ulushia shisa kaa yanglutsüla._____
5. Asen meküta aliba süng lung meimchiri anepalutsüla._____

D. Jembitepbang (Speaking activity)

Kaketshir taküm ka nung tamendakdak nükmen tajungji koma tongtibang class nung jembitepdakjang.

ADIANU ANA

TANGAZÜKTSÜ NÜKJIDONG:

1. Jilushi (drama) yayim tapu balala angatettsü.
2. Otsüren ka nungi ka koda medenloka aor aji angateter anidaktettsü.
3. Jilushi nung 'setting' - tatalokba mapang aser tesem, 'dialogue' - sensaksem. 'script' - otsüolem züluba aser 'scene' - shilem tetezü kechiar angatettsü.
4. Ojang aser orenyim tasen angazüchtsü.
5. Jilushi ka ajanga shitakba kechi shinür aji rajemtettsü.
6. Pei sasa jilushir tsüngda sensaksem purateta zülutettsü.
7. Tezüluba aser o agi kechi tetuyuba agütsüdir anidaktettsü.

Tatalokba tesem : Yim tezülen.

Jilushir : Tebu, jabaso teintet ana aser tetsü (tesülen nungi la olabo angashir saka mangur)

SHILEM - I

Ki ka sülen, ak ki ka tejakdang angur.

Limaba (jabaso tambusang) : ak ajeper. Pa ak so nung ak chi tokoktsür.

Toshiba (jabaso tanubusang):

Khu ka nung sumomo tedong aser manü
tu bener ayaketer.

Limaba : Toshi, na tang arur?

Obalabo na bushia liasü.

Toshiba : Ni sumomo dong kar aser
manü tu tera ta abeni alui
ao. Asenokbo ak nem chi
arütsüdang wanu den item
ya terara meyoktepa
enoktsütsü nüngdaker. Joko
wanu jenjang onketa tuogo,
onsara asak.

Tebu aiter.

Tebu : Ahi! Toshi na asüng jilai aodang kü indang mobile phone yanglushitsü bener orabang kanga ajungtsü, iba ya joko mapa meinyaker.

Toshiba : Kechi asü? Nai tsükdaktsüa na?

Tebu : Hau, ni khen tsükdaktsü aser idangji battery-a temai adoka ajasa. Limabai battery-ji enoktsüogo saka kecha mapa meinyakera.

Limaba : Aji joko jungjunga raksaogo. Nabo tasen ka aliang tajungba asütsü.

Toshiba : Kuai, nia khen reprangdangdi sayuang.

Tebu : Yangi lir he.

Toshibai enokshi. Phone sangwaa yameso.

Toshiba : Hai, Battery tai leni enoker liasü. Odangbo mapa meinyaker masüa süng! Tangbo jungogo.

Tebu : Acha, temoa-a! ni phone tasen ka nung dangbo sen meintoktsü. Lima, nai battery enoktsüdang kechiba timi reprangshiyim mesüi enok?

SHILEM - II

Tebu : Toshi, nabo ak metsüsanger kidangi or ak chanu indang khen asüngdangshiyim süang no. Asen ak tuluba ana pua shi aleper dang yoktoktsü sentong lir anungji memenui asenok ak chanu kar puoktsü nüngdaker.

Toshiba : Hai oba.

Toshibai tugu.

Limaba aiter.

Limaba : Oba yabo kanga meshitak! Ni tambu süaka nai teti Toshiba nem teinyaktsü tongtibang nongloktsür. Kodangsa langka danga südir, Toshiba, Toshiba ta dang.

Tebu : Acha...acha... na-a or ak chanu indangji asüngdangder kü dangi arung.

SHILEM - III

Kishilen ak ki anasa.

Tebu : Toshi, Limaba nena meyipa aruogo na?

Tenapronglai taktang telunglen nungi 'hau' ta langzür aser tatsüka lir külen aiter.

Tebu : Achha...sürabang! Lima, ak
chanu indang osang kechi!
Parji karbo tayoktsü lir na?
Limaba : Hau, terana shi ka tayoktsü lir.
Tebu : Sürabang ak chanuji koma
tain aser jenjang koma parnoki
meshir?

Limaba : Memeteta, ni parnok ak chanu
tayoktsü lir maliar aji dang
asüngdang.

Tebu : Toshi, na-a koma? Parnok sen
kwi meshir-ar nai-a meteter na?

Toshiba : Hau, ak chanu ajakji ita anana, aser asenoki tan ita tashi nung
alira sen merijang asemsem agi agütsütsü, saka oda kari alir
mao tashi bok agüja mesürji taruba ita nungibo sen merijang asem
sür noklang asemsem agiang ayoktsü ta pai ashi. Pa den kobika
talangba yudir yamaji pa sen jenjang teimba akümtsü.

Tebu : Kanga junger!

*Lima ajiang, nai asüngdangbatem iba yagi langzür asü masü? Ni kechiba
Toshiba nem tongtibang mapa teimba ka nongloktsür ta nai metetnua liasü
südi?*

Limaba : Hau, oba.

*Tetsüi takdang tanga ka nungi asaloktsür (Lai mangur saka tangashi dang
angashir).*

Shoo! .. Shoo! ..... Shibai joka nung pa auso menembangi yutsür ao. Azüi ajak
chitsüdarji!

Limaba tenütsü nung tekapu agi ma-a asar! Hai... aji kü auso. Obalai ajadang
ni yamaji toktsür ao.

Tetsü : Naibo Toshibai ayuba ama sadem nungji meyutsüteta na?

OLONG RATET

1. Jilushi : Otsü jilu aiba, jaklaliru yimya ajizüka aiba.
2. Sensaksem : Kati ka den mena sensaksem, o lemtep.
3. Mapanglem : Mapang indang ashir, taoba,tang aser tarutsü mapang.
4. Wanu : Tsükküp, tsük asendang teküp tongsaba.
5. Takdang : Kilung telemsa, takdang jara.

TEINYAKTSÜ:

A. Agüja aliba tasüngdangbatem langzüang.

1. Jilushi nung adokba nisungtemji shibasa?
2. Jilushi otsü kong atalok?
3. Parji kechi mapa inyakba kibong ka?
4. Jabaso ana indang jaklaliru rasaa züluang.
5. Nai-a kechiba tebu-i jabaso tanubosang nemang teinyaktsü teimba agütsü ta bilemer?
6. Jabaso tanubosangjiang tebui taketba ta nai bilemer asü? Ne telangzüba nung kuli kar agüjang?
7. Limabai yabo tim masü ta tebu aitsüba indang tebui koma langzü?
8. Nai-a iba jilushi nungi kechi tatishitsü angur?

B. Toshiba o ak metsüsang na sensaksem ne yimdangi aruba ama züluang.

Toshiba	Ak metsüsang
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.
5.	5.

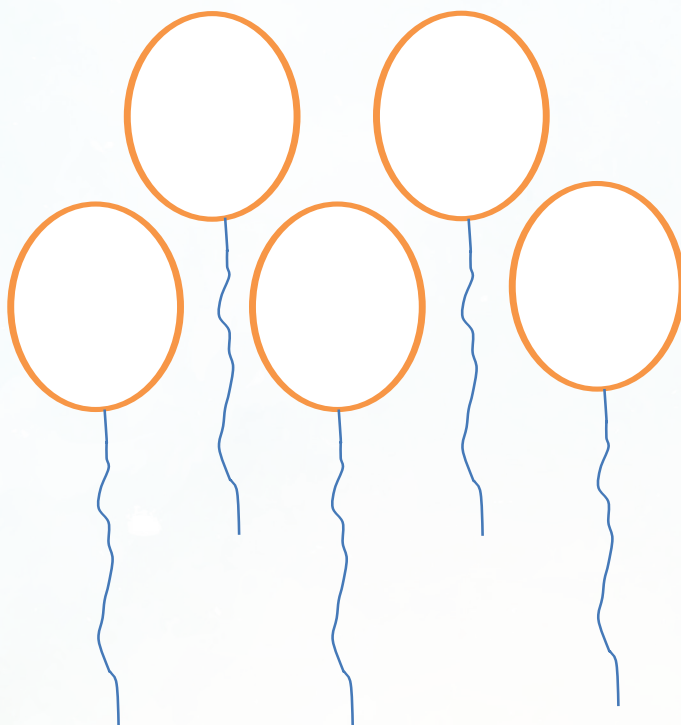
C. Bilemdanga langzüang:

- (a) Tang azüngba jilushi nung ajemdaker nai-a kar nem mapa ka nongloktsü dang nisung ka jakla komalasa bushitsüla?
- (b) Limabaji ne medemer asü asübo nai-a pa dang kechi temetetsü otemsa shila?

D. Na meyi sodi mapang alu nung koma among ner medemerka dang shiti züluang. Nai koma aonsotsü atemba nung yari, an aser ak koma anebalu züluang. Mapa meranga inyakba tajangzüka züluang. Tsünglanglen agüja aliba temji enoka alu ka yangluang:

- An chanu asem (3)
- Ak Ka
- Aonsotsü tapu ana (2) alu nung adoka
- Süngdong ka nung süngjang tanger
- Tzüpu nung ango ka.

- E. Tsünglanglen balloon pungu (5) lir. Talangba balloon ana jagi nü dak yimya tajung ana sayur. Tsünglanglen aliba balloon asem jagi nai yimya tajung asem melenshitetsü sayur. Tazüng aliba balloon nungji süngdakjang. Tatishitsü: 'Ne azümesen', 'Ne kodanga teyazü mejembir' amala.

AKHI MAPANG YIMTSÜNG NUNG YIMSÜSÜBA-I

TANGAZÜKTSÜ NÜKJIDONG:

1. Lessonji angateta aser tarendak meli-i züngtettsü.
2. Lesson dak sentakba teinyaktsütem inyaktettsü.
3. Ojang tasen angazüktsü.
4. Lessonji pei medemer aser tesayur den lemteptettsü.
5. Naga nunger yimsüsüba indang metettsü.
6. Pei yimsüsüba nung yimsüsüba inyakyim indang metettsü.
7. Yimsüsüba nung temulung agütsütsü aser inyakyim tajungtem angazüktsü.

Naga lima nung yimtsüngtem kümteta aruba otsüren reprangdangra yimtsüng nung yimsüsübaren shitak lateter yimsüsüa aruba angutsü. Iba yimden yagi nüburtem taküm akhümbanga aser azüoka lia aru. Nükmen tajung kaji asen Naga nungertem ano tanga bendang limatem den libalirutsü metenzük dang yongi asen nüburtembo pei sasa yimsüsüa tangar kübok melei oda akhi mapang Greek yimli nung yimsüsüba mesüka lia aru. Yimtsüngtem ajak pei sasa yimsü asübaji yimdenren, loktilibaren aser rongsenketsüng ajak nung kecha tetsükdaktsü meli pei sasa liteta aru. Yimtsüng shia-i pei arrkang yanglua yur pei yimtsüng

wazüka ayuba dang masü tangar yimtsüngtem den yimjung mesüra tsükchiteptsü maparentem ajak pei mulungka nung lia aru. Yimtsüng tulu süaka tila süaka yim kati tangar yimtsüng yimsüsüba nung mamoshii pei yari pei nübur aser pei lushi wazüka aser kümzüka lia aru.

YIMSÜSÜBA TAPU ANA.

Naga nunger rongnung yimtsüng yimsüsüba yimya tapu ana lir. Mezüngbubaji nüburtemi pei sasa yimsü asüba aser tanabubaji yimkolak ka kübok pa mulungba nung yimtsüng nübur madak yimsü asüba. Asen Aor dang masü Lotha, Phom, Sangtam, Chang, Yimchunger, Khamniungan amala kintem ajak ya

yimya dangji atsüng ta ajar. Shitakba asen Aor sobaliba nung putu menden tataratemji küm semer atema alangteter. Ano yimsüsüba menden tapu kaji Atsüngtsüng, iba yimya ya putu menden tatar kar tambur kümra mesüra temang agi memelai kümra pa melena par kidong nungi ka agitsü, iba yimya dangji Atsüngtsüng ta ajar. Ano yimsüsür rongnungi Ong aser Aola ka shimtetsüa akok.

pei sasa pei yimtsüng akhümbangtsü asoshi kidong shia mesüra tebutebou taren shia nungi yimsüsürtem shimteta putu menden tata shinük shitak alangteter pei yimtsüng aramoka yimsüsüa aru. Yimsüsürtem rongnung tokolakji samen aser kin shia nungi mesüra shinük shia nungi samen ka alitsü. Anungji yimtsüng tulu nung samen aika alitsüa akok aser yimtsüng tila nungbo samen eshika dang alitsüa akok. Yimtsüng nüngdak ajak samen telemtetbaji tatembang asütsü. Samen kübok tazünpur tompur aser shilak-yilak ta putu menden tatar rongnung shinükshibang balala lemsar yimsüsüba yimya tanü tashi lir aser iba dang putu menden ta ajar. Putu menden nung yimsüsürtemji yimtsüng kar nung küm telatet ka alir aser lanu mendeni parnokji atsüngtoker,iba

Ano Naga nunger kin yimtsüng kar nungbo yimkolak ka shimteter paji tebuti aser kibur ama pai mulungba nung yimsü asür. Saka yimkolak ka kübok yimsüsüba yimtsüngtemjia yimtsüng shia mesüra kin shia yimayimko balala

lir. Yimkolak shimbaji kimang ka nungi dang asütsüa akok aser ibala yimya nungji jabaso tambusangi tebu menden melentsü aser pa kübok pei yim ayutsü. Aji oda yimkolakbaji kibur süaka pa dang shisalen sayutsü atema tenüktelen shia nungi teyariteper shimteta ayur. Yimkolakbaji maparen ajak nung kibur aser tokolak ka ama yimtsüng nübur senden balala aser teinyaktsü ajak,oda tatishitsü agi yimsüsübaren,sobalibaren mesüra tamangbaren ajak pai ketdangsüa achaayanga aru. Yimkolak ka asünung lokti senden mesüra tanga senden balala ajakji pai jateptsü. Yimertem aluyimtsü, amungtsümung mesüra benjongbentsü ajak pai sangdongtsü. Yimkolak karibo nüburi mulungba agitsü mesüra inyaktsü mechi nung par shisalen sayuri ashiba anga-a inyaka aruba ajanga

chuba ka amabo mesüi nübur den amalitepa aru. Yamala yimsüsüba kübok alir kintemji Konyak, Sumi aser Kuki kintem lir. Yamaji yimkolak karibo nüburi ashiba mangai pa mulungka nung kanga sashisalema pai ashibaji alima ozüng kümer lia aru. Iba yimya nung yimsü asüba kinji tongtibangsa Konyak aser Sumi nungertem lir.

Ajisüaka nüburi pei sasa yimsü asüba mesüra yimkolak kati pa kübok yimsü asüba yimya ajak ya yimtsüng nung tongtibang telemtetsütemji litsülilem, arem wazükba, yimtsüng anükba,yimtsüng terenlok,sobaliba dak aketba ama wazüka ayutsübaji liasü. Yimtsüng shia likalilem tejangja yur ali kibur shia-i pei litsü shitak wazüka yua aru. Litsülilem telemsaji yimden li, kidong li aser kija li ta lemsa-a aru.

ALUSHI KÜMDANGBA

Naga nunger yimtsüng ajak pei lushi tejangja kümdanga yua lir. Arrtsüji tekong, tenem, ayong, tarok agi mesüra lung agi azüngdanga ayur. Yim ka alushi nungji min, ayong, aluyimdak mesüra alumangyimtetba li agi kümdanga lir. Alushiren nung mangatettep adokba ajanga yim ana tsüngda tsükchitepba nok adoker anungji yim kati tangar yimtsüng lushi agiloka aotsü makok. Aji oda yimtsüng shia-i kishikinar mesüra

tangar yimtsüng den yimjung nung
alitsü lenmang lapoker, kechiaser
timtem mapang parnok yariteper.

RONGSENKETSÜNG

Naga nunger yimtsüngtem tangar
dak metaloker lia maru, anungji
rongsenketsüng nung pei sasa liteter.

Aluyimba nung asennok pei sasa
inyakteta chiyungba agi tangar lima
nūburtem dang nungi khenyongi
balaka lir. Pei yimtsüng aluyimba
nungi adokba chiyungtsütemji pei
nūbur atema teperi rizünga yur tangar
dak memetaloki lia aru. Asen lokti
ya aluyimba dak metaloker lia aru,
aji oda shiruru metsümenüba, arem
shiruru tepseta achitsü arishiba aser
ango apuba ya-a asen Naga nunger
yimya ka liasü. Shishilembaba ya

asen Naga nungerbo melenmetaba
yimya dang liasü saka jabilee aser
yinsangyinri ya-a sen ama amshia
aru. Oda metsü aser yin dang tanga
lima nungi bener aruba dak alaka
tanga nüngdakattem ajak pei sasa
züsenteta amshia aru.

Yamaji pei sasa liteta aruba agi asen
Naga nungertem tangar limatem
den kangabo tongtepratepa maru.
Aji dang masü asen tsürabur tokolak
bushiba yimya agi joko tangar
bendanger den kangabo amalitepa
maru. Yamaji atsükbanger lia aruba
agi British yimsüsüba maru tashibo
asen sobaliba yimya balaka ya
wazüka yutetakasa parnoki tanem
tanemi par tsüngkang nung asenok
anitsü merang.

OJANG RATET:

1. Arrkang : Tsükchir aru maru reprangba tesem.
2. Mamoshii : Tangari inyakba nung tenük meyokba.
3. Akhümbangtsü : Anepalutsü.
4. Shilak-yilak : Putu menden talakpurtem.
5. Likalilem : Ali aser yangji alibattem.
6. Nükmen : Tejangja tenzükdak jenjang.
7. Tsüngkang : Tetsüng khanga atuba.
8. Atsüngdi : Putu menden ajak külemi tembangba.
9. Atsüngtsüng : Putu menden nung tamburen nungi atsüngba.

TEINYAKTSÜ

A. Itemi langzüang:

1. Naga nunger yimtsüngtem nüchiso nung pei sasa liteta aruba indang nai koda metet?
2. Nagalima nung akhi yimsüsübaren tapu ana benshia aruba indang rasa-a züluang?
3. Asen Naga nunger sobaliba yimsüsübaren nung yimsüsür teinyaktsü kechisa liasü?
4. Naga kin rongnung nüburi pei sasa yimsüsüa aruba kin kar aser yimkolak ka kübok yimsüsüba nung aliba kin kar züluang.
5. Akhi mapang yimtsüng ana tsüngda arrtsü koma amshia aru?
6. Kechiba Naga nunger rongsenketsüng nung pei sasa liteta aru ta shiteter?
7. Akhi mapang yimtsüng nung yimkolakba teinyaktsüji kechisa liasü?
8. Tanü ner yimtsüng nung putu menden teinyaktsü ana shiang?
9. Yim ka nungbo tzü, lenmang, tetsüng lenmang aser merükmeju ajak putu mendeni repranger. Saka na jila nung alinungbo sorkar yimsüsür balalai dang item ajakji reprangtsü. Süra kechiba jila tulutem reprangtsü atema putu menden mali?

B. Oren koba shitak aser koba tai züluang.

1. Naga nunger pei sasa yimsüsüa alibaji Greek nunger dang angazük_____
2. Naga nunger yim kati-a tangar yimtsüng amokbanga yimsüsüa maru_____
3. Yimdak kibubai aluyimba maparen kodang tenzüktsü ibaji sangdonga aru_____
4. Yim ka telongzük ali ajakji yimdak kibuba aser tatartem meyong_____
5. Jabilee aser yinsanginri ya sen ama amshia aru_____
6. Yimdak metsüba shiruru aser alu nungi adokbatem tangar yim dang ayok_____
7. Naga nunger yimtsüng ajaki pei yim tsükchir nungi kümzüka nokdanga aru_____
8. Naga nunger yimdak kibur ajakji pei nübur madak pa sünütsü süa yimsü süa aru_____

C. Agüja aliba orentemji tapet shima medentepdakjang

1. Putu menden nung yimsüsürtemji küm telatet ka alir aser	a. kibur ama pai mulungba nung yimsü asür
2. Naga nunger kin yimtsüng kar nungbo yimkolak ka shimfeter paji tebuti aser	b. lanu mendeni parnokji atsüngtoker.
3. Naga nunger yimtsüng ajak pei lushi	c. metaloker lia aru.
4. Asen lokti ya aluyimba dak	d. tejangja kümdanga yua lir.
5. Asen tsürabur tokolak bushiba yimya agi tangar bendanger den	e. küm semer atema alangteter.
6. Asen Aor sobaliba nung putu menden tatartemji	f. dak alaka nüngdakbatem ajak pei sasa züsenteta amshia aru.
7. Metsü aser yin dang tangar lima nungi bener aruba	g. kangabo amalitepa maru.

D. Yimtsüng nung yimsüsübaren nüburtem asoshi temzüng ozüng shitak lateta yur itemji benschia aru ta asenoki tang angateter. School nung süaka asenoki ozüng shitak benschitsüla. Class nung jembiteper ozüng pezü (4) yangluang aser ibaji class taktang nung benshiang.

Classpur ozüng

Class nung onoki

- _____
- _____
- _____
- _____

E. Jilushi:

Nisung ana tsüngda alushiren nung mangatettep adok ama bilemang. Tenapronglai teyari meshitsü atema pei pei kidong, yimden yimsüsürtem aser yimkolakba dangi itemji angatetteptsü aor. Iba jilushi aitsü atema nisung ka shimang:

1. Yimkolakba
2. Kidong züngsem
3. Yimden yimsüsürtem.

KEYI TANELA AKETBA NISUNG (Phom tar nunger otsü)

TANGAZÜKTSÜ NÜKJIDONG:

1. Lessonji timi angateta tarendak meli-i züngtettsü.
2. Temetettsü nüngdaktem kaket nung zülua aketba bushia reprangshitettsü.
3. Tesayur aser pur medemer den onükji lemteptettsü.
4. Lesson nung agüja aliba teinyaktsütem shitak inyaktettsü.
5. Tar nunger otsü angazüktiv aser itemji junger ta shitettsü.
6. Tar nunger otsütem angazüktiv tali tejangraba kümdaktsütsü.
7. Shitakba atalokbatemaser sayatenya mapatemtetsüngda bendangtettsü.
8. Pei tebilemba aser shisatetba jangja jangja shitettsü.

Mapang talangka ogo, Naga lima anüdok tsütsü Pongching ta ajaba yim tila ka nung keyi nela aketba nisung ka tenüng agi KHA-AH ta sür liasü. Mapang shia, oda anüngdanga pa indang keyi tanela jagi kecha tetsübu makai adoka yim mekütasa senzü.

Iba keyi ya Kha-ah indang tanela ta yimertemi meteta liasü, ibayongji pai nisung metsübur ta sa parnoki jembu.

Iba nisung o keyi na tanela lungjemba nung tebang agi meshitetba tesentaktep ka liasü. Kodang keyi jagi shiruru ka ngoseta chidir nisungbaji-a meyai-sa aküm. Tangar nisungtem ama masü pabo keyi chiyimba ajanga tepok sünger chiyungtsü balaka bushitsü menüngdaki liasü.

Yamala anogotem nungbo Kha-ahji tepok jung junga sünger anogo tepiyong mejangasa liasü. Saka kodang aonung arudir pa saaka, memejangi, keyi nela arem nung alisang ama yak yakasa kazü.

Tzünglu aruba anogotem nungbo Kha-ahji mimung anasa dang mi wanga kazüaka atentenasa ali. Pa nela arem min süngpok kar nung tzünglu agi metenreper sükseta atentenba kasaji Kha-aha liasü. Yamaji, kodang keyiji shirangdir Kha-aha shiranga akhüm aser kodang keyiji shirang anüpdur pa-a jungasa aküm.

Kenüp asükwa mapang ka nung kecha masü sürnung Kha-ah tetsüng tajichilen zübu tarok ka keter angu.

anüpaakümerji kopi meli-i pa nelaji yimertemi senzua angutsü ta ashi. Imlaa ataba ama, hopta ka shi lir külenbo keyiji yim among nungsa senzua yimertemi angu.

Kha-ah arishi talangka ali saka tia makai kenü anogo shikarir kari pa nela keyiji tepset. Aser kodang ya atalok nisungbaji (Kha-ah) par yimdak kecha tatemtsü makai asü.

Tanga yim nungi aruba shikarir kati konung pa nela keyiji kanga mejungi yirutsü, iba kasa mapang nungji Kha-ah dak zübu adok. Aser pa nela manüp tashi Kha-aha shiranga liasü. Kha-ahi pa medemer dang joko zübu

Yamaji nisung o keyi na tesentaktepji tatembang kati aru. Saka tanü tashi yamala temangmangtsü nisung o shiruru nela lungjemba ya anosa lir ta yimdak yimtsüngtem nung amanga jembiteper.

OJANG RATET

1. Sayatenya : Tesüngmangtsü, ain tashi ka mapa.
2. Konung : Aonung ka, amang mapang ka.
3. Zübu : Komo, zübubang.
4. Tepiyong : Anogo piyong, anogo songtema.
5. Shikarir : Shi akai aor, shirishir.

TEINYAKTSÜ:

A. Item tasügdangbatem langzüang.

1. Kha-ahji shiba?
2. Kechiba keyi jagi nisung metsübui liasü?
3. Kha-ah tanelaji kechi shiruru liasü?
4. kha-ah o keyi na tesentaktep indang rasaa züluang?
5. kha-ah kopika ali? Pa koma asü?
6. Kodang keyi tanelai shiruru ngusefa chidir Kha-ah komasa asür?

B. Tazüng aliba süngdakjang:

1. Yimertemi keyiji _____ indang tanele ta meteta liasü.
2. _____ o keyi na lungjemba nung _____ tesentaktep liasü.
3. Tzünglu aruba anogotem nungbo, kha-ah mimung anasa liaka _____ angu.
4. Kenüp asükwa mapang ka nung Kha-ah tetsüng tajichilen _____ tarok ka keter angu.

C. Koba shitak aji shimteta orenji tembanga züluang:

1. Kha-ah kong ali?
  - (a) Arem nung.
  - (b) Yim tuluba nung.
  - (c) Pongching ta ajaba yim tila ka nung.
  - (d) Nagalang yimtiba jila nung.
2. Keyi tanelaji shiba den tesentaktep liasü?
  - (a) Yimer o Kha-ah na.
  - (b) Keyi o Kha-ah na.
  - (c) Arem shiruru tanga o keyi na.
  - (d) Yimertem o keyi na.
3. Kechiba Kha-ah shirangba manüpi liasü?
  - (a) Yimertemi pa mozü kidangi anir mao tashi.
  - (b) Pa nela keyi indang zübu manüp tashi.
  - (c) Pa nela keyi-i pa mesemdang tashi.
  - (d) Pa masü tashi.
4. Pa indang keyi nela _____ tashi Kha-ah arishi talangka ali.
  - (a) Kanga tambur aküm.
  - (b) Kanga tashi mait-i lulaa aküm.
  - (c) Shikarir kari tatemsa metepset tashi.
  - (d) Yimdak nung sama.

D. Medemer ka den menang, na yimtak lir nisung ka ta bilemang aser nenok den keyi ka yimtak külemi alir ta nai metet nung nai koma bilemtsü nü medemer den lemsatepbang.

E. Teinyaktsü:

Naga lima nung yamala shiruru nela aketba otsütem bulua jembir. Tain kar dang yamala otsü asüngdanga zülua yuang.

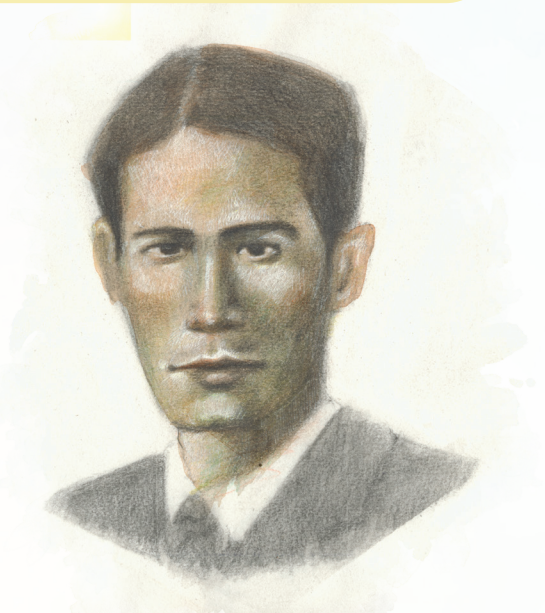

FOOTBALL ASAYAR MONGIN

TANGAZÜKTSÜ NÜKJIDONG

1. Naga nunger tongtimbang nisung kar indang otsü angazüksü aser parnok dak aketba sempet tajung ajizüka pei taküm nung benshitsü.
2. Dr. T. Ao indang taküm otsü aser pa mangdang meteta alitsü asoshi.
3. Saisabong ya koda tongtimbang aser nüngdak aji meteta alitsü atema.
4. Lesson junga angateta aser tarendak meli-i azüngtsü.
5. Lesson nung aliba otsü tarensen aser tesentaktep angatetsü.
6. Tesayur aser külem pur den pei tangatetba lemteptsü.
7. Orülem shitak amshia aibelen mesüi tasüngdangba ojangtem- kechi, kong, kodang, shiba item ojangtem amshia oren yanglutetsü.
8. Pei tebilemba aser shisatetba jangja jangja shitetsü.

Kodangsa India nunger football otsü jembidir Dr T.Ao tenüng teti densema lir. Pa ya Naga lima nungi takutet asayar ka, khenyongi balaka sotetba football asayar tajung ka liasü. 1948 küm July 25, London Wembley Stadium nung Olympics alidang India nunger nüchiso ngur mezüngbuba Olympics nung shilem agitsü aor telok rongnung wako amsangji pa ya liasü, aser India nunger football team nung tanisangji pa liasü.

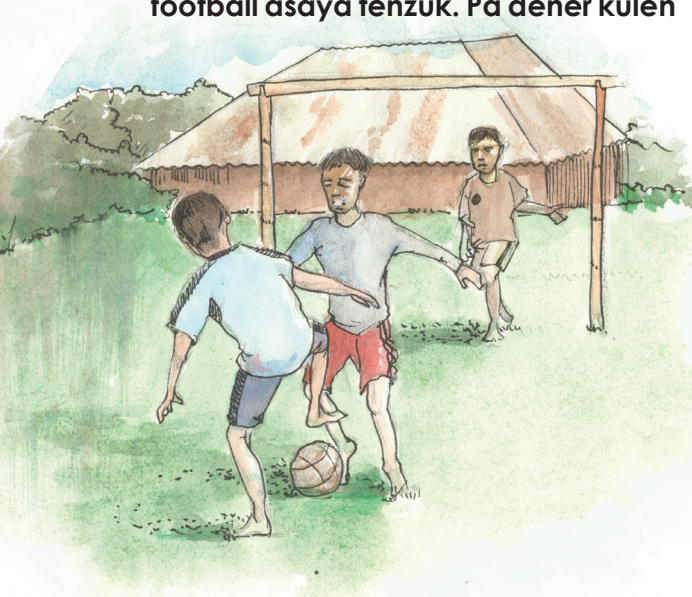
Talimeren Ao ya 1918 küm, January 28 nü Changki yimdak aso. Pa ya Rev. Subongwati Ningdangri Ao aser kinungtsü Maongsangla tena chir terka rongnung pezü buba liasü. Pai saisabong balala aika nung kanga jangraa asaya. Pa azüngba school

aser college nung saisapong ajak nung tajungtiba asayar jenjang aser khonang ngutetba otsü nung tejangja züluoka lir.

Pa tebu inyakdak Impur Mission Centre nung pa lanuwa nungi

football asaya tenzük. Shitakba footballbo angutsü tasak asünung parnoki süjen- süra agi alentepa ball yanglursa sai. Football ya pa taküm nung kangasa tongtimbang asünung aiben mezüngshi-i zütoka toktsü. Saka pa ya tazüngba nunga asayar tajungtiba senpet pai ajangzüktet. Tia makai iba mapang nung pa tebu alima nungi pilaa oatok. Shibai, pa tasü yipden nung alidang Taliba ya doctor ka kümer nübur tenzüksüla ta pa taginüba shia yutsü. Anungji, tebu mulung südaktsütsü mechi pa züngzüka doctor ka kümer külen kidangi meyipa shilangtsü temulungtetba liasü.

1938 küm pa class 10 tatidang nunga mezüngbuba jenjang nung takok angu. Iba sülen oagi Guwahati Cotton College nung azüngtsü tenzük. Idakjisa par college team nung dena football asaya tenzük. Pa dener külen

par telokji shingai mokoktettsüsa asaya ajak nung takok ngua liasü. Aji dang masü ano pa 'athletics' nunga tangar dang nungi balaka ajung asünung küm asem tashi atonga pai 'Individual Championship Trophy'- juri asayar tajungtiba senpet marok ngua liasü. College saisabong nung adenba agi dangbo jangrametemi ano nüngtugu Maharana Club nung saitsü tenzük.

1942 küm kodang pa Carmichael Medical College tangbo (RG Khar Medical College), Calcutta nung scholarship ngua azüngtsü maongka angu idangji pa tebui mulungba adangji nung atalokdaktsütsü pa temulungtetba mangdang atalok. Saka kobi meli-i pa Medical azüngba külen ano football asayaba külen ta pa mapang lemsaa amshitsüsa aküm, kechiyong pa idangjibo Mohun Bagan Club nung denatoker liasü. Iba club nung pa 1943-51 tashi sai aser küm ana tashi tanishir 'captain' süa anishi. London Olympics 1948 küm India nunger football team nung tanishir asütsü maongka tuluji iba mapang pa nem agütsü. Wembley Stadium nung asaya lapokba sentong nung wako amer India nunger asayartem telok anisangji Taliba liasü.

Yimti ajak nung pai aniba India nunger football asayartem indang ayimsünga jembitep, kechiyong

parnoki tetsüng tesa agisa ball sai. Tzünglu arua ali tai alidang asayar tsüngsem asemba dak alaka parnoki moapu takong alidangbo tetsüng tesa agi dang saia liasü. Osang kaket balala ocettem nung “The bare footed footballer’s” ta parnok tetsüng tesa süaka koda junga sair iba indangsa adoka liasü. Parnok mezüngbuba nung Burma nunger den asayatsüba liasü saka ibaji masayateti parnok ‘walkover’ angu. Tanabuba nung parnok France den sai saka goal 2-1 tepila nung parnoki tera agi mokoki anen. Par telok anosa Waller, Holland aser Europe nung asaya kar asaya senzü.

Pa 1950 küm MBBS renem aser 1953 küm Kohima Hospital nung Medical Suprintendent inyaka tenzük. 1963 küm kodang Naga lima statehood angu, Naga nunger Health Services nung mezüngbuba Directorji pa aküm aser 1978 küm pa mapa nungi anenba tashi nung iba menden nung liasü. Dr.T.Ao ya osü tanep aser tongmelang nisung ka shiba dak khonang aser rongsen penpuba shisatsü mali asü. Saisapongjangraba nisung aser bendanga agütsüba doctor ka. Pai pa kechi nung lidir saisapongba ajungmesotsü lenmang

balala asameyanga liasü. Pa Kohima hospital nung inyaka alidang nurse ka tenüng agi Deikem ajurua 1956 küm tena kibong aküm aser liyonga aodang chirnur tebur ana, tetsür ana ta aso. 1998 küm, pa küm 80 tain alidang alima nungi pilaa ao.

Pa nem tutushi agüja Cotton College nung kilung saisapongdak (Indoor stadium) ka aser Kaliabor, Assam nung kima saisapongdak (outdoor stadium) ka ta pa tenüng nung jaa lir. Ministry of DoNER-ia North East region nung Dr.T.Ao Memorial Trophy tenzuka 2009 nungi asayamung munga arudagi. Pa süatokaka, 2002 nung Mohun Bagan AC-i pa nem M.B Ratna Award khonang tutushi agütsü. 2018 küm Dr.T.Ao tasoba küm noklang ka ajungba nüngtem nung küm piyong iba benjongmung asoshi sentong aser asayamung balala ayonga amungba den ano pa noksa aketba ‘postage stamp’ ka pa bilemtetba nüngo adoktsü. Maneni North East Council (NEC)-ia Dr.T.Ao Gold Cup football tournament koba nung küm 21 tekübok asayartem North east tesem nungi state balala tsüngda küm shia akatsü asayamung ka tenzüktsü.

OJANG RATET:

1. Khonang : Tutushi, akhüm agütsüba.
  2. Osü : Jembishinü, o jembiba yimya.
  3. Ayimsünga : Ola osang agi yim asüng.
  4. Tongmelang : Tebenja mali, indang indanger.
  5. Penpuba : Aginüba, nükshiba.
  6. Mongin : Takutet, teshimtet.
-

TEINYAKTSÜ:

A. Agüja aliba tasüngdangbatemji langzüang:

1. Dr. T. Ao ya shiba?
2. Kechiba Indian Olympic otsü nung Dr.T.Ao ya tongtibang liasü?
3. Talimeren ya takutet asayar ka liasü. Iba indang pa taküm otsü nungi rasaa shiang.
4. Dr.T.Ao asoshi football ya koda taküm piyong tejangraba ka liasü rasaa züluang.
5. Dr.T.Ao Medical zünga Mohun Bagan nung asayadang pa nem koba maongka tulu agütsü?
6. Kechiba London Olympics nung India nunger football asayartem tanga linük asayartem dang nungi balaka liasü?
7. Talimereni tebu mangdang koma atalokdaktsü?
8. India nunger football asayar mongin Dr.T.Ao tanü koma bilemteter?

B. Tanü Talimeren ya asangur ka süa taküm ali asübo, pa ama football asayatsü sempet tajung aketer taküm jenjang khenyongi balaka lila. Tanü putu nung pa taküm koda lilaar nai bilembatem züluang.

C. Item tatalokbatem zünga shitak enoka tatongi renemshiang.

- ☐ Parnoki tetsüng tesa agi football sai.
- ☐ Mozü indang azüngba den külemi pa Mohun Bagan Club nung sai.
- ☐ London Olympics nung wako amer India nunger asayar telok pai ani.
- ☐ Taliba Jorhat nung azüngtsü ao.
- ☐ Pa Kohima Hospital nung Medical Superintendent inyak.
- ☐ Cotton College, Guwahati nung azüngtsü tenzük.
- ☐ Impur moapu nung football asayaa tenzük.
- ☐ Middle English School nungi mezüngbuba jenjang nung takok ngua ajangetet.

D. Dr.T.Ao otsü nungi 'kechi, shiba, kong, kodang', item ojangtem amshia tasüngdangba pezü züluang. Tasüngdangba shia nung telangzüba tatsütsü agüjang.

- (a) Kechi _____
 (b) Shiba _____
 (c) Kong _____
 (d) Kodang _____

E. Agüja aliba orenji züngang aser tatongi shitak züluang.

Saisaponger/ Asayar Tajung

Saisapong anogo Tiaba aser Limaba na asemtepba nung shilem agi.

- Ajungbena Tiaba alang.
- Tenaprong külemi tatempang buba lineji atong.
- Limaba tama sür asem.
- Limaba anener Tiaba yari.

Tatongi shitak züluang:

- _____
- _____
- _____
- _____

Limabai anener pa medemer yaribaji shitak mulungteta inyak ta nai bilemer asü?

(Telok ka nung nisung pungo mener school saisapong anogo nung yimya tajung benshitsüba asem züluang).

- _____
- _____
- _____

F. Saisapong noksa:

Iba saisapong ya khenyongi balaka ne yimdangi aruba ama asütsüla mesüra nai saisapong tapu ana meyokteper tasen ka yanglutsü akok.

1. Saisapong tenüng:
2. Asayartem züngsem:
3. Osettsüsettem:
4. Ozüng:

NAGA NUNGER DAK TEMEIM AKETBA

TANGAZÜKTSÜ NÜKJIDONG:

1. Lessonji angateta züngtettsü.
2. Lesson nung tangazüksü keta alibaji metemdanga angazüksü.
3. Lessonji pei medemer aser tesayur den rasateptettsü.
4. Lesson nung agüja aliba teinyaktsütemji shitak zülutettsü.
5. Naga nungeri aener dang jungtepnüba tetezü indang angatettsü.
6. Aener dang jungtepnüba yimya tajungji angazüksü aser ibaji asenokia benshitettsü.

Naga nunger dak tangar den jungtepnüba shisatsü keta aliba ajanga asen sasa meraketa bilemer aser iba shisatsü aliba ajanga asen limai aenertemi ibaji imla arur. Asenoki aener dang temeim sayuba aser aria bilemba shisatsü tajungji alima ajunga nung perokshiogo. Asenok koda masüba jenjang nung liaka mesüra rongsen agi kanga anünga aliba mapang süaka asenoki asen akaba tajungtipa agi aener mesür. Kodang tebilemba ama aenerji memesütetlir maaksü ama bilemer. Chichiba Naga nunger kati kodanga par aenerji pari anepaluba nung temulung mesüi par kidang nungi meyoker.

Iba inyakyim ya asen tetsütebou nungi tanü tashi angazüktepyonga aruba ajanga kanga dang metsünga reta sobaliba inyakyim ka ama asen nüburtem asoshi kümogo. Kodang yimtsüng kar den anemtepa tsükchiteper iba mapang nung yimjung yanglutsü aser akang tembar akümtsü asoshi akhi tsürabur mapang nungi iba inyakyim ya amshia aru. Yimtsüng jagi benjong ayongtsü aser tanga yimtsüngtem nungi tembartem jaoktsü. Iba mapang nungji tayonger yimtsüng jagi par akaba sayua taküm shiruru aika tepseta benjong yanglutsü. Tejaoker nemji akokba tashi tetushi peria agütsütsü aser talubosa chia

tali metettepa akümer aser taküm
piyong asoshi medemer yimtepba
kati ka semdangtepa alir. Iba
sobaliba ya Chakhesang,
Angami aser Rengma
kintemia benshir.

Tongtibangsa alemli
mapang nung Naga
nungertemi aener den
jungtepnübaji puralokba o
ka masü. Naga nungertemi
par aenerji pa shi aser azü
ama bilema kümzüka ayur.
Memeteti ajungbena kodang
aener ka par kidangi aitdir pai
jaokba mesüaka joko aenersangji
par khuret küma agizüker.

jemdaktsür. Tejaokertemji kidangi
meyipa aodang teti parnok nem shi
aser tabenba sü senpettem bener
yoker. Saka asen Aor-bo taküm ka
tepseta shimangji tiyongi leptanger
tokolak medeni agütsür.

Kin kar nungbo aenertemji anogo
ishika asoshi pei jurila kidang
anendaktsütsü jaoker. Iba inyakyim
nungji aenertemji tesem ka nung
adenshidaktsür parnok ajak telungtet
ka nung tanemi longa jajadaktsütsü,
iba mapang nungji tayonger
yimtsüng teburtem jagi aenertemji
ka ka ka ka aputsü. Iba mapa dangji
“aener apuba” ta ajar. Yamaji sür
nisung shia-i pei apuba aenerji pei pei
kidangi anir aotsü. Iba ama inyakyim
jagi kibur aser aener tsüngda nung

Jembia aruba otsü nung ashiba
agi kodang tsükchirtemi nisung ka
aputsü arishidir iba tetsübu nung
ajendang memeteter ka kidangi
jenoktsü atu nung ki kibur jagi
jenokdak aser akhüm agütsür. Yimya
agi nisung shinga tangar kidangi
kibur dang masüngdangi ayaketa
atutsü makok. Pei kin kidong aser
yimer mit adoka jashitsüsa lendong
tulu liaka pei asoshi mebilemi aenerji
kümzüka ayur.

Chiyungtsü lemsa agütsüba mapang
nunga shimelang tajungtiba
shimteter aener nem agütsür.
Shimelang karbo aener nemji
magütsüra akhümstübu mesayuba

ta züngshir. Aener ausoji kodanga tazüng ayutsü memelar, parnok nemji maneni chiyungtsü aser tajemtsü agütsüsbaji kibur teinyaktsü lir. Kin kar nungbo auso ka nung külemi chiyungba ajanga tembar yimteper. Tanü asüng mapang nunga külemi alirtem den lemsatapa chia ajem masüba libaliru nisung dangji awashi memetet mesüra sobaliba memetet ta züngshir.

Naga nungeri asen tetsüteboutemi inyakyonga aruba yimya tajung ka tanü tashi asenoki mechioki akanga beshitepbaji, aener dang tajung sayutetbaji lir. Iba jungtepnüba shisatsü asenok dak keta alibaji tanü tashi lenmang aisü nung angur. Aener dang temeim sayua senpet agütsüsbaji sü, nok, nü mesüra akhi sobusolemtsü. Ano iba den külemi asennoki talubosa chia ajemtsü parnok den melemsai-ang malir.

OJANG RATET

1. Tayonger : Benjong ayongzüker kibur/yimer.
2. Tejaoker : Tarurtem.
3. Shi melang : Shi tilala lepsaba.
4. Akangtembar : Temulung toktepa meimtepba tembar.
5. Anemtepa : Kati ka anema noktakba.
6. Poralokba : Meinyak sür nung inyak ama o talila jembiba.

TEINYAKTSÜ

A. Agüja aliba tasüngdangbatemji langzüang:

1. Aenertemi Nagalimai kechi imla arur?
2. Koba mapang nungi Naga nungertemi aener den jungtepnüba yimya beshia aru?
3. Alemli mapang nung Naga nunger yimtsüngtemi aenertem koda anepalua aru?
4. Naga nunger alemli mapang aser tanü asüng mapang nung benjong jaokba yimya tepila balala ana shiang.
5. Naga nunger kin kar rongnung kechi koma tejaokterem par aener akümtsü shim?
6. Naga nunger kati par aener tushir ta nai koda shitet zülüang?
7. Tanü tensa nunga asen Naga nungeri aener den jungtepnüba yimya kechi koda sayur?

B. Ojang ratet nungi angazükba ojangtem amshia oren yangluang:

1. Tayonger-
2. Tejaoker-
3. Shi melang-
4. Akangtembar-
5. Poralokba-

C. Medemer ka shimang aser agüja alibatem melentepa jembiang:

1. Aener dak kechi yimya tajung temsa lir?
2. Kodang aener ner kidangi arur, parnok nai koma anepalur?

D. Agüja aliba ojangtem ya mankhu (antonyms) nung bushia züluang:

1. Tulu_____	2. Tagütsünü_____
3. Bulua_____	4. Tazüng_____
5. Ariabilem_____	6. Pei_____

E. Kodang aener ner ki/ yimtsüngi arudir nai parnok dang koma temeim sayua anepalur iba indang pongtem ka nung züluang.

F. Zülutena yuang:

Tapu asem nung nai ajak den tembar süa litettsü:

1. _____
2. _____
3. _____

Tapu asem nung nai ajak den jungtepa litettsü:

1. _____
2. _____
3. _____

G. Agüja aliba orentem tatongi züluang. 1 aser 8 jibo inyaktsüa kar.

1	Hello! Kü tenüng Amenla.
	Onoki aener nem süngo, tzü, juice den amsük agütsür.
	Asenoki yimya tajung beshiba dang masü saka kodangsa nüngdaktir asenoki temeim nung yariteptsüla.
	Onoki aener nem chiyungtsü dang magütsür saka temeim aser yimya tajunga sayur.
	Kidang aener aliba ne meimer.
	Khen khenbo parnok atema sorochiok sütsür.
	Akhümtsübu aser o tajungtem jembia asenoki yimya tajung beshia litettsü.
8	Jungtepnüba shisatsü tajung keta aliba ajanga, ni Naga nunger ta meraketa bilemer.

AKHI MAPANG YIMTSÜNG NUNG YIMSÜSÜBA – II

TANGAZÜKTSÜ NÜKJIDONG:

1. Lessonji angateta aser tarendak meli-i züngtettsü.
2. Lesson dak sentakba teinyaktsütem inyaktettsü.
3. Ojang tasen angazüktsü.
4. Lessonji tesayur aser pur medemer den lemteptettsü.
5. Naga nunger yimsüsüba indang metettsü.
6. Yimsüsüba nung temulung agütsütsü aser inyakyim tajungtem angazüktsü.
7. Naga nunger sobaliba nung kidong aser kiyong inyakyim indang metettsü.
8. Naga nunger temzüng ozüng aser sobaliba India temzüng Arrla 371(A) nung aliba metettsü.

Naga nunger lokti ya tentet aika küma lemsa-a lir. Ibai kidong, kiyong, zünga aser yimden ta lemsa-a lir. Item tentet ajak ya yimtsüng yimsüsüba menden nung tongshi kaka lir aser temzüng ozüng balala agi pei telok azüokba ajanga yimden akangdaksür. Lokti tentet balalai khuret lemsatapa abenba ajanga yimden yimsüsüba menden akangdaksür.

LOKTI TENTET

Naga nunger lokti ya teburi amokbanger lia aru aser tanüa kasaji lir. Tanü tashi tebu aser tebou tarensen jakzüka aruba ya dang kidong tarensen ama züngshir. Lokti nung süshia mesüra kibong

maparen nung süshia teburtemi dang telemtetba ajak agia aruba dang masü tsürabur senmang ajak tebur dang agia arur. Yamaji teburi senmang ajak agiba den külemi kibong nung aser kidangkimang rongnung lenimaor aser mokokminer mesüra tsüraburtantsürtambur kümer külen parnok reprangtsübaji tebur khuret ama züngshir. Aji oda kibong ajakji kidangkimang meyokteper külenbo lokti ama kümtepa kati ka den amalitepa, akhümtsübutepa aser yaritepa alir.

KIDONG ASER KIYONG

Kidong ajakji pei tebu taren kaka nungi jakzüka aru. Kidong aser tebu taren ya yimtsüng ka yimden

yimsüsüba menden aser loktilibaren nung kanga tongtibang ka lir. Kidong ka nungji kibong ishika alitsü aser kibong ishika lokteper kiyong ka kümteter. Kidong ya yimtsüng ka nung dang masü yim ishika nungbo prokshia alir. Yimtsüng ka nung putu mendenji kidong taren mesüra tebu taren shia nungi lokteper kümteter. Aji asünung yimtsüng ka nung putu menden aser yimsüsüba ajak nung kin-kidong tabensa nungi shinük-shibang shitak agia tatar menden nung amenba agi yimden akangkanga liteter.

TEBU TAREN

Kidong shia tambuti nungi tebu-tebou tarensen shitak metettepa lir aser tambu oji kanga akhüm keta agizüka bentshia aru. Yamaji tambusangi ashiba o nung tatongdakeri angatsü tim. Saka kati ka den angatettepa akhümtsübutepba ajanga aluyimbaren, kibalenburen, asüamaba aser ken-o balala tangatetep nung benteta aru. Kidong züngsem shia-i temzüng ozüng aser tsüzüng ozüng wazüka ayuba nung pei tata shilem agia aru. Yamaji yimtsüng yimsüsüba nung kidong shia-i pei nübur azüoka ayuba agi yimden jungdaksür.

SOBALIBA OZÜNG

Yimtsüngshianungpeisobalibaozüng takang agi maparen ajak aramoka

yimsüsüba kübok lia aru. Sobaliba ozüng ya kanga metsünga reta amshir. Ibai tsübuseta akhüm agütsür. Iba ozüng mangarbo temerenshi senchi tulu alir. Aibelenertemji ak ka mesüra nashi ka mesüra tali senchi achitsü kechiaser akhi mapangbo sen ya maka liasü. Aibelen kanga ulura inyakertembo yimdak nungi mapang telatet ka mesüra teti atema aritoka aru. Sobaliba ozüngji tatembangba obendang aser ibaji ken o angadanga tempangba den külemi agütsür. Obendangji tatartem ajanga agüja aru. Aser iba ama ken o angadanga bendangba ya tanü putu nunga putu menden tatartemi agir, saka India sorkar temzüng ozüng obendangba-a Nagaland nung tanü putu nungbo amshidagi.

Tanü putu nunga yimtsüng nung nüburtemi pei sasa yimden yimsüsür shimteta yimsü asüba ya Naganunger yimtsüng shia lir. Oda yimkolak ka, tatishitsü agi gaonbura mesüra putu mendenbuba ka shimteter yimsüsürtemi pa denji yaritepa aru. Yamaji gaonbura mesüra putu mendenbubai anir yimsüsüba mendenji yimtsüng shia bentshia arudagi. Naga nunger yimtsüng shia pei sobaliba temzüng ozüng aser tsüzüng ozüng amshia aotsüba ya India temzüng Arrla 371(A) nung zülua aliba dak ajemdaker maneni bentshia arur.

OJANG RATET:

1. Kidangkimang : Sosemtangsem.
2. Shinük-shibang : Kin kidong ajak.
3. Amokbanger : Kümzüka ayuba.
4. Lenimaor : Tangar memeneper.
5. Tongshi : Ki rangben tangitba süng.

TEINYAKTSÜ:

A. Agüja aliba tasüngdangbatemji langzüang:

1. Naga nunger lokti telemsa balala indang tatsüka zülüang.
2. Kechiba Naga nunger lokti balala tentettem ya yimtsüng yimsüsüba nung tongshi ka ama züngshir?
3. Naga nunger lokti tentet ya teburi amokbangba telok ta nai kodasür shiteter?
4. Kidong ka nung züngsemtemi parnok tsüngda koda amalitepa alir?
5. Naga nunger sobaliba temzüng ozüng indang tatsü agi rasaa zülüang?
6. Taoba putu nung yimtsüng yimsüsübaji tanü putu den medemdangdang temelenshi angur asü?
7. Ner kidong züngsemtem rongnung akhi mapang ama kati ka den amalitepa alir asü?
8. Naga nunger lokti ya tentet kwi küma lemsaa lir?

B. Shitak telangzüba ka shimang:

- i. Tebur yimden nung....
  - (a) Taintemi amokbanger.
  - (b) Teburi amokbanger.
  - (c) Putu mendeni amokbanger.
- ii. India temzüng Arrla 371(A) ajanga kümdanga ayubaji
  - (a) Kidong aser kiyong tentet.
  - (b) Putu mendeni senchi achitsü.
  - (c) Naga nunger sobaliba temzüng ozüng aser yimden.
- iii. Akhi mapang Naga nunger yimtsüng yimsüsüba tatishitsü...
  - (a) Yimtsüng yimsüsütsü khuret lemsateptsü.
  - (b) Kidong rongnung amaliteptsü.
  - (c) Tashi tulubai yimsüsüba.
- iv. Tanü putu yimkolak aser tanishirji..
  - (a) Gaonbura mesüra tatar mendenbuba.
  - (b) Tebur yimli.
  - (c) Dobashi.

C. Teinyaktsü:

- (a) Ner kidong rongnung shiba tambuti? Na pa den koma sosema lir?
- (b) Kidong ka nung densemba tajangzük indang pongtem (paragraph) ka zülüang.

- D. Tsünglanglen otsü ka lir, saka iba otsü ya metembang. Agüja aliba otsü shilemji züngang aser tazüng alidakji süngdakja otsüji tembanga züluang.

Tenüng _____

Anogo _____

Khen mapang ka nung yimtsüng ka tenüng agi _____
idakji aliba nüburtem asoshi temzüng ozüng kecha maliasü.

Nüburtem parnok sünetsüsa ali anungji _____
kenü anogo yimdaklirtem tsüngda mangatettep adoka raratep,
kodang _____ parnok liyonga aotsü atema
temzüng ozüng kar yanglua benshitsü nüngdak ta parnoki rajema aru
_____. Tang parnok ajak kanga pelaa kechiaser
_____ yimtsüng nung temzüng ozüng kübok
aliba ajanga taküm junga alir ta ajaki rajema aru!

- E. Ner kiyong nung benshia alitsü atema temzüng ozüng asem (3) yangluang. Ner tsürabur mesüra tain kar dang nai memetetra asüngdangang. Melentepa class purtem den lemsatepbang.

KÜ SHISASHIDAK RIJU

TANGAZÜKTSÜ NÜKJIDONG:

1. Tarendak meli-i sangroji züngtettsü.
2. Sangro nung aliba ojang aser oren tasentem angazüka anogo shia jembishinü nung amshitsü.
3. Tesayur aser külem pur den pei tangatetba lemteptettsü.
4. Sangro aser sangro zülur indang pei tebilemba shitettsü.
5. Sangro dak sentak tasüngdangbatem langzütettsü.
6. Sangro nung aliba osang, nisung aser tesem koba ajanga asenoki shisatsü aser tangazükba angur item nem temeim aser akhümtsübu agütsütsü angazüktsü.

Oh, kü lanuwa shisashidak riju,
Yimkong nükrang süa akhüm taket,
Kongro sangbang jenti yangtet,
Meza narotem redisena amungdak,
Kong libajen tajung sayur.

Yimti tezülen tenem kolak nungji,
Süngo naro sentsü jenti ponga,
Sanem nung ninangtem munga,
Yangji kü rijui yamoka jungdaksür,
Watsü wabong jenti yangteter.

Anepdang shia mopung tanep manung,
Shisashidak rijui asemer,
Shisa tasen angazüker,
Yashi dang tanü teperiba akümer,
Kü sayur nüng tali asanger.

Anogoshi kü riju nung amungdang,
Medemsor rongnung libalirudang,
Awashitem lemsatepdang,
Memeteti ita anogo süitemer,
Maneni shisatsü renloker.

Alima yimya melenshia oaka,
Aji meimchiri amatokaka,
Yipru mopung aruaka,
Kü shisashidak riju,
Kodanga mamar,
Nükjidong kodanga mesamar.

Yimti tezülen kü riju tilaji,
Kü tajungshiba mi tongshi ama,
Ya leniba ajok ama,
Asükulang tonga ni mesentoktsü,
Takokji kü nükla asütsü.

- Tali Longkümer

Shisaluyimer shiai pei lanuwa shisaliok riju nung tarutsü mapang mesasatsüsa tangazüktsü tim shisatsütem angazüktsüla aser yimya awashi tajung sübaa pei tesayur akhümtsübuttsü tangatetba agütsür.

OJANG RATET

1. Meza : Aika, merijang aika.
2. Redisen : Nisung aika senzütepba.
3. Libajen : Taküm ka liyonga aotsü shisaren/teinyaktsü.
4. Sanem : Terunem.
5. Watsü wabong : Tebur tetsür tashirtem.
6. Asükulang : Tasünü tashi.

A. Sangroji kensü ola shitak adoka classpur ajak külemi züngdakjang.

B. Tasüngdangbatem langzüang:

1. Sangro züluri pa shisashidak riju koda rasaa shia lir?
2. Sangro züluri pa shisashidak riju-i aotsü jangrar ta nai koda meteter?
3. Pei külem pur medemer dang nungi sangro züluri kechi angazüker?
4. Sangro züluri pa shisashidak riju kechiba mi tongshi aser ajok den medemdanger?
5. "Kü Shisashidak Riju" sangro indang longrep (summary) züluang.

C. Agüja aliba orentemji tapet shimteta medentepang.

1. Shisashidak riju nungji
2. Shisashidak riju koba tesem nung
liasü
3. Sangro zülur nükjidong kechi
4. Sangro züluri pa shisashidak riju
kechi den medemdanger
5. Sangro züluri awashitem koma
angazük.

1. Yimti tezülen tenem kolak nung
2. Pa shisashidak riju kodanga
mamatsü
3. Libajen tajung sayur
4. Medemsor rongnung
libalirudang
5. Mi tongshi aser leniba ajok.

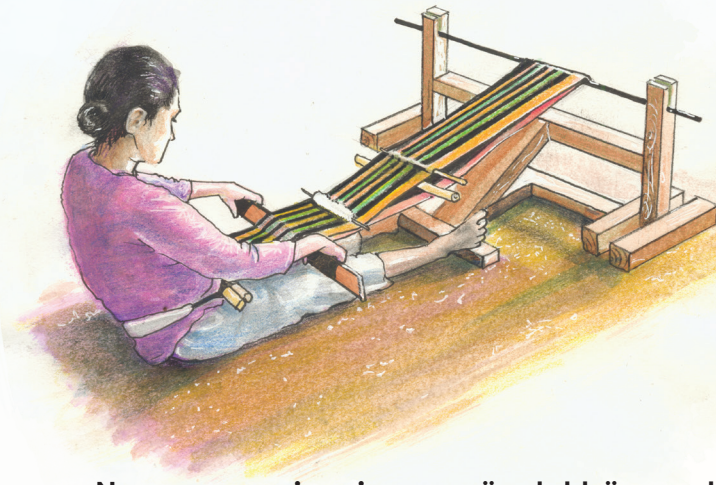
D. Jembitepbang (speaking activity)

Classpurji telok telok lemsaang aser telok shia nem pei shisashidak riju nungi yimya tajung angazükbatemji lemsatepdakjang.

NAGA NUNGER SÜTAKBA YIMYA

TANGAZÜKTSÜ NÜKJIDONG:

1. Lessonji angateta aser tarendak meli-i züngtettsü.
2. Lesson dak sentakba teinyaktsütem inyaktettsü.
3. Ojang tasen angazüktsü.
4. Pur medemer aser tesayur den lessonji lemsateptettsü.
5. Sütakba yimya aser sütakba osettem indang angazüktsü.
6. Naga nunger sütakba yimya saputsü aser inyakyim nung temulung agütsütsü.
7. Pei oshi nung sütakba osettem indang angazüktsü.
8. Pei oshi nung rasaa zülutettsü.

inyakba mapa lir. Lanuwa mapang nungi tetsürtem nem sü tilala ataktsü sayua tenzüker. Sütakba ya khen khenbo lokti mapa ka ama ayonger, koba nung tetsürtem külemi senteper ken tentepa, otsü shitepa iba mapa inyaker.

Naga nungeri pei sasa sü ataktsü metetba ajanga parnoki tobur tajung ayak tabensa aketba abensüoshi yanglur. Naga kin shia ayak tabensa aketba tabenba sü, süpeti, süjak aser sobusolemtsü ajanga kin balalaji bendangteter. Sütakba yimya ya tetsütebou nungi inyakyonga aruba mapa ka lir. Sobaliba nungbo sütakba mapa ya tetsürtem kijai dang

Akhi tetsütebou mapang ang ya temmongtsü dong kümba aser anem dong teküp agi tabenba sü, süpeti, süjak aser aonung tabenba sü yanglua amshi. Putu melenshia aruba den külemi asenoki tanübo sobusolemtsütemji inyakyim tajungtiba nung tongjen tola, sopoktsü, tekong nung naiba aser yangkhu amala tanü asüng den putepa yanglur.

Naga nungeri sūtakba yalayimlong kasa dang amshir. Naga nungeri sūtakba yalayimlong ajakji süng mesüra au agi yanglur. Sütak dang amshiba yalayimlong aika lir aser item shiaji maparen balala nung amshir. Naga nungér ajaki sūtaksü atema takra (stand) süng agi dang yanglur.

Tsünglanglen agütsüa aliba noksa ajanganaisütakba indangangatetsü iba den külemi Naga nungeri amshiba sūtakba yalayimlong nüngja jangjatsü.

Sütakba yimya ya ang ana ajentepa ataker, ka metongyim-i razüksü (aratsü) aser ka lenten yimi indang indanga paitepa ataksü aser ibajagi sü ka akümer. Kodang süji takdir metongyim angji tatembang külen süng ka ka nung atsülanga ayutsü,

alubang süng dangji mongmong ta ajar aser alulang süng dangji anenjang ta ajar.

ANENJANG

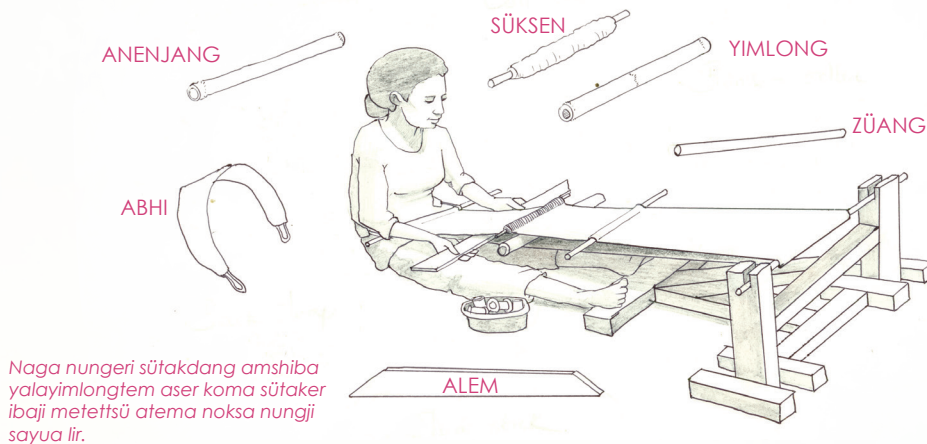
Iba ya süng temerang ana koba sūtaker mener sūtakba mapang tepoklen lenten yimi enoker, aser temalen nungi aluba angji süng ana rongnungji süng ka nung pailoker. Iba süng ana jagi sümaji tashi agi atsütepa ayur, koba agi angji atsüshia modaksür.

MONGMONG

Iba ya tsünglanglen süng den mesüktepa sūtaker tetsüng ajemdakdak temalen enoker, aser iba jagi anatsü angji atsütepa ayur.

ALEM

Alemji tapu ana lir, ka tulu aser tamaksü koba süng mesüra au agi

Naga nungeri sūtakdang amshiba yalayimlongtem aser koma sūtaker ibajagi metetsü atema noksa nungji sayua lir.

yanglur. Ibai noklangnok mesüker. Ano kaji tilaba aser tamaktsü, anaprongla inyakyimji lenden yim ang akang akanga takoktsü atema amshir.

SÜKSEN

Iba ya ajok ka koba nung ang nailoker. Iba yagi sütakdang angji tip ka nungi tip kati yoker.

ZÜANG

Iba ya süng mesüra au agi yanglur. Koba nung angjang shiaji akang akanga nailoka ayur. Iba nailokba nükjidongji sütak dang ang memenatepi balala ayutsü asoshi lir.

ANET

Iba ya züang den mesüktepa lir. Koba nung ang tanga kati angjang shia melentepa anet nungji tanemi alenoker. Kodang iba anetji ajungketdir idangji ang o ang na tsüngda nung tapok adoker aser iba tapok nungji süksenji senzür.

YIMLONG

Ibai au tepolong tila ka koba anet o züang na tsüngda nung lir. Iba yagi tena tsüngda nung longer tuli aluli ta senzür. Koba agi ang ana tsüngda piladaktsür mesüra mepaitepdaktsür.

ABHI

Iba ya sütaker teperem nung temoker aser iba jagi sümaji akang akanga ayutsü asoshi anenjang nung iloker. Iba ya yong, shikep mesüra sü temelem agi yanglur.

AYANG

Ibai süngzü ana koba agi sü ataktsü tenzükdang yalayimlongji tip külen len marakzüi sota ayur.

Tanü asüng machine agi süji teimba aser tekaratiba nung yangluteter. Saka tang tashi teka agi yangluba süjisa Naga nungertem asoshi jenjang temaba. Kechiba süra mapang agia inyakba teka mapa tajung aser nübu entoka yangluba jagi tajungba ta züngshir.

OJANG RATET:

1. Yalayimlong : Sütakba osettsüset.
2. Südong : Sü atakba tamendakdak.
3. Araba : Sü ataktsü asoshi ang melentepa naiba.
4. Ajentepa : Ang ka nungi ka ta tashi agi takokba.
5. Paitepa : Ang ka nungi ka melentepa enokba.
6. Tongjentola : Tola talang.
7. Sopoktsü : Tola.

A. Item tasüngdangbatem langzüang:

1. Akhi tetsütebou mapang nung kechi agi angji yanglu?
2. Kechi koma ajanga kin balala sü bendangtetsü?
3. Kechi koma anet ya sü atakdang amshir?
4. Kechiba teka agi atakba süji Naga nungertem asoshi jenjang tulu?
5. Aor-i amshiba yalayimlong tenüngtem shiang?
6. Kechi agi aphaji tashi ita atsüshia modaktsür?
7. Sü atakdang alem ya kechi nung amshir?
8. Züang ya sütakdang kechi nung amshir?
9. Ayang ya sütakdang kechi nung amshir?

B. Agüja alibatem medentepdakjang:

A	B
(a) Aphi	(a) Süng ka nung angjang shiaji akang akanga alenoka ayur.
(b) Ayang	(b) Sü lendeni takoker.
(c) Züang	(c) Koba nung ang nailoker tip ka nungi tip kati angji yoker.
(d) Yimlong	(d) Iba ajokji ajungket nung ang o ang na tsüngda nung tapok adoker.
(e) Anet	(e) Süngzü anati anütsülen yalayimlong sota ayur.
(f) Süksen	(f) Au tepolong tilaka koba anet o züang na tsüngda nung lir.
(g) Mongmong	(g) Sütakeri teperem nung temoker.
(h) Alem	(h) Ibai tetsüng ajemdakdak temalen ang nailoker.

C. Teinyaktsü

1. Ner oshi nung yalayimlong tenüng shiang?
2. Tatakba sü agi yangluba nai kechisa angur zülutenang.
3. Teinyaktsü (class pur ajak): Sütaktsü anogo ka shimtetang aser tesayurtemi tanurtem telok lemsar mapa balala agüjang. Tatishitsü agi, sütakba noksatem bendendakjang, sütakba yalayimlong mesükba bendendakjang, sü tapu balala noksa yangludakjang aser sü ataktsü sayutepdakjang.
4. Ner class-i ayongzükba sütakba sentong nung nai kechisa inyak iba indang ojang 150 shi agi rasaa züluang.

D. Sütakeri atakba nai meimba oset ka classi bener arung aser nenok classpur dang shiang:

- Oset tenüng (yangkhu, sü amala)
- Shibai atak?
- Kechi nung amshir?
- Kechiba nai iba oset meimer?

BENBA CHICHIBA SHISATSÜ ANGUBA TETENZÜKDAK

TANGAZÜKTSÜ NÜKJIDONG:

1. Lessonji junga angateta aser tarendak meli-i züngtettsü.
2. Nüngdakba telangzübatem otsü nungi bushia langzütettsü.
3. Lesson dak sentakba teinyaktsütem tebang o aser tezülubatem inyaktettsü.
4. Tesayur aser külem pur den pei tangatetba lemsateptettsü.
5. Ojang tasen lesson nungi angazükbatem anogo shia jembiba aser züluba nung amshitettsü.
6. Lesson nung aliba tasüngdangbatem tebang o aser tezüluba nung langzütettsü.
7. Lesson nung agüja aliba tansütsü angatettsü.
8. Jilushi nung shilem agitsü angazüktsü.

Pa school-i aotsü menudagi ta tetsüi aiben asaloktsür külenang Benba kanga azümesena saak. School ta asüba ojangji Benbai sapuba ojang ka masü asü. School aser shisatsü bushibaji pai kanga sempaa. Tesayurtemi agütsüba kidang teinyaktsütem meinyakba aser tatidang nung tamakok anguba ajanga pa aiben temerenshi ngua school senshir külen pa mapang talila school nung amen. Akhi mapang ama tanü anogoa class-tem tsüngda anisüngzük mapang tatsüka angudang school nungi ajentsü pai tasa asa. Tamasa pai pa indang juli lung jara alema mereptok ajisür jara alema pa pongzüka ajen.

Tia kaa tanü tashi shingaia pa ajenba mapu. Par medemsortem ajentsü merangba pua parnok

tsüraburtem taoba hopta to school nung tokolakba den ajuruteptsü jaok. Pa mapubaji pa tia kanga aka ta pai pelaa bilem. Tanabuba period temer külen anisüngzük mapang minute terpungusa angu. Idangji pa jara alema ajentsü mapang tajung asü. Tanüa shingia melazüki pa jener külen, pai ajak dang nungi sapuba momo chiyungtsü ayokba tesem “Mac’s Momo Joint”, semdangtsü aser yangji momo chir külen kidangi maodang anünga aliba mapang koda süidaktsütsü iba indang lemtettsü ta pai bilem.

‘Mac’s Momo’ tesem nung inyaker tebur kati pa nem momo tsülema agütsü. Benba dak alaka iba tesem nung shinga mali asünung tebursangi Benba den sensaksemttsü tenzük. Benba dang pai asüngdang,

“kodasür na school nung masü yangi lir? Na school nungi jena aru asü?.” Melangzüknüi dang mepelai Benbai, “Hau”, ta langzü. Iba tebursang ya ni memeyini manga amatsü mesüra tanga mapa teinyaktsü kecha mali asü ta Benba mulungjang nung bilem. Tebursangi Benba dang maneni ano asüngdang, “langka mechi na school nung memennü ajen asü?.” Iba mapang Benba kanga jashiatok, mazüngmashir kati pa tazüngba indang nung tebang aitsü kecha nüngdak mali ta Benbai jashia bilem, anungji pai yamai langzüa ashi, “Hau, ni tanü history tatidang magütsünüba yong school nungi ajener saka iba indang nai kechi metet?.” Iba tebursangi pa dang ashi, “Nai ni tendangang”. Benba aoksa aser yakta dang pai tokolok amshia bilemdang aser tebursang dang yamai asüngdang, ‘Quit India Movement-ji kechi?’. Tarendak

kecha melii English oshi temetong nung 1942 küm August 8 nü M.K. Gandhi-i Quit India Movement ayongzüük. Iba tayongzüükba ya British nungeri India madak yimsüsüba tembangtsü asoshi takangba liasü. Tebursang telangzüba angashia Benba o makai kumatok.

Kodasür chiyungtsü ayokba tesem nung inyaker nisung kati iba tashi metet aser kodasür par tesayurtemi jembiba ama English oshi tarak meketi jembiteter ta süngmang. “Ni NPSC tatidang asoshi renemer, anungji item ajak indang ni zünga bushir,” ta tebursangi ashi. “Sürabang na yangi kechi asür?” ta Benbai asüngdang. Iba sülen Benbai kechi angashi pa mulungjang nung mapang talangka asoshi züngzünga ali. Tsürabur akhüm tajung nung shisatsü bushitsü maangka ajakibo mangur. Ni high school nung alidang kü tsürabur süatok. Panü nungi ni graduate masü tashi shisatsü bushiba nung senotsü nüngdak peridaktsütsü asoshi ni taa melen tanurtem lesson sayua kü sasa ni yari. Iba sülen ni yagi arua kübu tanubu yaria mapa inyaker. Aruya aliba NPSC tatidang agütsütsü atema renema aonungsa kaket azünger. Tan agi ni NPSC tanaben buba agütsür asütsü. Taoba küm tezüluba tatidangbo ajangtet saka tendanger tsüngdang mener tebang o langzüba nung tsük.

Joko mokonga kûma aoba momo indang Benbai amatok. Pai pa takûm, par kibong tajung, pa taginûba ajak peritsûba tsûrabur, anogo shia amshitsû sen talubo anguba aser tesayurtemi school nung sayuba zûngzûnga mangaba ajanga taah agûja kidang tangar arua lesson angazûkbatem indang pai shisadang. Tangatetba tasen ka nung Benbai tebursang reprang. English nung oshi nung bulua amshiba, “kaket ka ajung-majung temakûp ajia o bendang tagûtsû,” ta asûba indang bilema alidang tebursangi pa dang ashi, “Hai, ne momo mokonga kûmdagi, achi tenzûkang.” Ibaji shir tesûlen aliba soruchiokdak tila ka jagi yia pa samatok.

Benbai pa momo meilongi achi aser pa mulungjang tip metemi kidangi ao. Tia kaa par kidang tetsû majuru mesûrabang kidangi kudasûr yamai karaa shilang ta tetsûi pa dang asûngdangla. Pa yipden nung mener pa nem agûtsûba temoatsûtem

pai hao ta maliba aser pa tsûraburi pa tarutsû tia tajung yanglutsûtsû merangba koda pai tanem tanemi raksar iba indang pai shisadang. Pai pa sasa pa dang ashi, “Kû takûm tia ya tangar dang nungi jenjang tajungba nung koda alir iba indang meteta ali asûbo, kû temoatsûtem ni hau ta melii melila.”

Tasûngnep tetsûi memeso dangyongi pa saak. Renemer chiyungtsû achi aser school-i ao. Kechi agi pa karaa saaktsû ajungshi ta tetsûi sûngmanga bilem. School nung alidang pai joko pa ajenba jara lenmang tsûtsû mashi. Class nung kechi sayur iba nung pai temulung agûtsû. Tanem tanemi pa tazûngba jenjang tajungba kûma melenshi. Temerenshi ngua school senshir kûlen talila mapang school nung amenba pa asoshi akhi otsû akûm. Saka, anogo shia pa Mac’s momo tesem sûia jajadang pa sasa pai ya bilem, “Kû chichiba shisatsû bushiba yangji tenzûk.”

OJANG RATET:

1. Tsûlema : Anganûa, lema agûtsû.
2. Sapuba : Jangraba, aginûba.
3. Lungjara : Lung agi atsûbanger aliba jara.
4. Temetong : Tekirak mali, indangindanga.
5. Zûngzûnga : Temulung agûja, nentaknentaka.

TEINYAKTSÜ:

A. Agüja aliba tasüngdangbatem langzüang:

1. Otsü tenzükdang Benba jaklaliru koma liasü?
2. School nungi Benba koma ajen?
3. Tebursangi Benba den sensaksema asüngdangdang kechiba Benba jashi?
4. Tebursang dang alima otsü (history) shisatsü nung Benbai koda tendang?
5. Tebursangi pa taküm indang Benba dang kechi ashi?
6. Tebursang taküm ajanga Benba taküm koda kongshia melenshi?
7. Pa chichiba shisatsü bushiba Mac's momo tesem nung tenzük ta Benbai kechiba ashir?
8. Iba otsü ajanga nai-a kechi angazük?

B. Otsü tetenzük aser tatem nung Benba jaklaliru medemdanga züluang.

Otsü tetenzük nung Benba jaklaliru	Otsü tatem nung Benba jaklaliru
1.	1.
2.	2.
3.	3.

C. Agüja aliba orentem shibai ashi aser shiba dang ashi:

1. "Langka mechi na school nung memeni ajener asü?"
_____
2. "Sürabang na yangi kechi asür?"
_____
3. "Tsürabur akhüm tajung nung shisatsü bushitsü maongka ajakibo mangur."
_____
4. "Kü chichiba shisatsü bushiba yangji tenzük."
_____

D. English Apakijem (idiom), 'Temaküp ajia kakat ka ajung majung o bendang agütsüba' tetezü nisung mesüra oset tema tereprangtsü nung ajemdaker ajung majung indang nai memetettsü.

Asen oshi nung Apakijem ana bushiang aser item tetezü züluang.

E. Jilushi: Anana teinyaktsü.

Jilushi- Jilushi tetezü otsü jilu aiba mesüra nisung ka indang jaklaliru yimya ajizüka aiba.

1. Benba jara alema ajentsü merangdang par tesayuri apu. Tena tsüngda jembiba ne yimdangi aruba ama jembia saya ka yiang. Ka tesayur asütsü aser ka Benba asütsü.
2. Benba aser par medemer. Medemsangi Benba school nungi ajentsü mulungtetba sottsü meranger. Tena tsüngda jembiba yimdangi aruba ama jembia saya ka yiang.

F. Ojang tasen aser tetezü angazükba temji kaketshir shia blackboard nung züludakjang aser ola adoka züngdakjang.

ARIABLEMBA MONGOZÜNU DONG

(Zeliang tar nunger otsü)

TANGAZÜKTSÜ NÜKJIDONG:

1. Lessonji junga angateta aser tarendak meli-i azüngtsü.
2. Nüngdakba telangzübatem otsü nungi bushia langzütettsü.
3. Tesayur aser külem pur den pei tangatetba lemsateptettsü.
4. Lesson dak sentakba teinyaksütem inyaktettsü.
5. Kati ka yaritepba yimya tajung angazüksü.
6. Ojang aser oren tasen lesson nung angazükbatem anogo shia jembishinüba nung amshitettsü.
7. Pei tebilemba aser shisatetba jangja jangja shitettsü.

Kenü anogo, Zeliang nunger asangur ka yim talang kati aeni aodang arem ka nung anisüngzüksüsa aküm. Iba aremji tanela tamajung aliba arem ka liasü. Par nüburtemi iba arem nung koda kümdanga alitsü iba indang pa dang shir liasü. Kodang tanela

tamajung arua pa den raradir pai majentsüla saka pa tenük shibanger pai ama aliba nüji mopung nung tsüngang ta pa dang ashi. Iba amala tanela tamajung aser meimchir na tsüngda rara nung meimchiri takok angutsü jenjang tajungba

alir, kechiyong nok o nü agi tanela tamajung dak tera danga yirutsüra tanela tamajungji süatoker.

Iba asangursang arem nung anisüngzüksü tesem bushiba mapang tanela tammang ka ajuru aser süngdonglidong ajaki kulisüa tena kanga sashia raratep. Pa tera yiruaka, tanela tamajungji pai tepset. Anüng tammangba küma aodang asangursang shisa ajak ramaa tsübu. Pai arem nung aliba süngdonglidong shia dang pa nem jenokdak agütsütsü mepishi saka tanela tamajung tsübuba agi pai asüngdangba süngdong kati danga pa nem jenokdak magütsü. Asangursang koda masüba tia ngua mongozünu dongi pa dang ashi,"Ni ne nem jenokdak agütsütsü saka kodang na bushia tanela tamajung arudir, na tangu mesashitsüla mesüra marakzütsüla". Tebursangi langzüa ashi,"kanga pelar, nai kechi shidir ni inyaktsü".

Mapang tatsüka lir külen, tanela tamajung telok ka par züngsem shibai tepset ta bushia aru. Süngdonglidongtem dang asangursang kong lir ta asüngdang saka shingaia ola madok. Tatemsa iba teloki mongozünu dong dangi arua asangur ka iba arem nung jajaya ngur

mangu ta asüngdang. Mongozünu dong kanga dang tsübuatok saka pai tashi itshir parnok dang langzüa ashi,"Ni kecha memetet". Yirua aliba asangursang zübu nungi azü tajem ayimba menema tanela tamajungtemi temulung melemi aküm. Idangji shisatoka mongozünu dong jagi pa kongsangtem sala aser süsangtem sayua parnok dang asüngdang,"Nenok ajak ayar asü"? Tanela tamajungtemi ayimtena asangursang atakatema oatok.

Mongozünu dongi aria bilemba ngua asangursang tenük nungi nüktzü alu. Pa taküm kümzükbä asoshi pa kanga pela. Anungji, pai mongozünu dong dang nangzüka ashi,"Tanü nungi ni kodanga mongozünu dong maleptsü aser kü dak nungi jakzükbä chirnurtem/ semchisemnurtemia mongozünu dong meleptoktsü". Tasüngnep pa aotsü aliba yim bushia apuso. Pai kodanga pa kümzükbä mongozünu dong tanaben majuru saka pai nangzükbä meraksai inyak.

Tanü tashi, Zeliang Naga nungertemi par alu tiyong nung mongozünu dong liaka parnoki kodanga meleptoker.

Tangazüksü: Tenangzükbä kodanga meraksatsüla.

OLONG RATET:

1. Süsang : Arem nung aliba shiruru tila ka.
2. Apuso : Aramesoa ao, aoba.
3. Tiyoung : Tiyoungtsü, ana tsüngda aliba.
4. Jenokdak : Tekümsükdak, anisüngzükdak.
5. Tepset : Südaktsü, taküm mali.

TEINYAKTSÜ:

A. Tasüngdangbatem langzüang:

1. Par nüburtemi asangursang dang kechi tekümdangtsü indang ashi?
2. Arem nung asangursangi shiba dang jenokdak agütsütsü asoshi asüngdang?
3. Arem nung shibai pa nem jenokdak agütsü? Pai jenokdak angutsü asoshi kechi inyaktsü ashi?
4. Asangursang bushia shirnok aru? Aser kechiba?
5. Otsü nung asangersangji kechiba tenük nungi nüktzü alu?
6. Kechiba tanü tashi Zeliang nungertemi mongozünu dong meleptoker?
7. Tekong mezüngbuba azüngdang nai kechi bilem?
8. Ne taküm nung yamala tetsübuttsü tia ajurur na? Telok den lemsatepang.

B. Tazüing alidakji süngdakjang:

1. Arem nungji _____ liasü.
2. Kodang _____ pa den raradir asangursang dang _____ ta ashi.
3. Asangursangi tammang tanela ka ajurua tena _____ raretep.
4. Yirua aliba asangursang zübu nungi azü _____ ayimba menema tanela tamajungtemi _____ melemi aküm.
5. Mongozünu dongi aria bilemba ngua asangursang tenük nungi _____ ayim.

C. Agüja aliba nungi shitak shimteta orenji tembanga zülüang:

1. Asangursangi süngdong shia dangi oa ..... asüngdang
  - (a) Chiyungtsü
  - (b) Jenokdak
  - (c) Temba ayimtsü.
2. Tanela tamajungtemi ayimtena atakatem .....
  - (a) Arem nung aliba süngdongtem
  - (b) Asangursang
  - (c) Kati ka.
3. Nangzükba ama Zeliang nungeri ..... kodanga meleptoker
  - (a) Mongozünu dong
  - (b) Arem nung aliba süngdongtem
  - (c) Kongsangtem.

D. Agüja aliba orentem amshia otsü küma yangluang:

1. Khen mapang chuba ka liasü shir nübur kanga azümesen liasü.
2. Pai parnok dang tansütsü ka sayutsü lemtet.
3. Lenmang tiyong nung lung tulu ka yutsü.
4. Mezüngbuba nisungi par shiruru anir lungji paitoka ao.
5. Tanabuba nisung nashipongchi aniba talongtsü-i lungji paitoka ao.
6. Tasembuba nisung shiba gari nung mena liasü pai lungji ayimdanga ao.
7. Chubai nüburtem ajak aja.
8. Pai nüburtem dang lungji agientsü ashi.
9. Lung aliba kübok hon mori ka sünga liasü.
10. Chubai ashi, “Nenok rongnung nisung kati danga lungji agiener ali asübo, iba hon nenok indang kümer lila”.
11. Iba anogo nungi tenzüka nüburtemi azümesen mesüi teinyak aküm.

E. Na senzüsenponger ka sür nai Mongozünu dong ajuru nung nai koma süla? Classpur den lemsatepbang.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"